

R A B A T UMUMİ KÜTÜPHANESİ

Yazan: BAHİRİ ULAŞ

FAS, Afrika kıtasının kuzey-batısında 450.000 kilometrekarelik bir saha üzerinde yaşayan Araplar, Berberiler, Mağripliler, seyyar kabileler ile bir kısım İspanyol ve Fransızlardan mürekkep 10.500.000 nüfuslu bir müslüman devlettir. Arapça FAS veya Fransızca MAROC adını, kuzey kesimindeki Fès veya güney kesimindeki Marrakech şehirlerinin isimlerinden bozulmak suretiyle almıştır.

Fas Sultanları, kendilerini Hazreti Hasan'ın ahfadından saydıkları için (Şerif) unvanını kullanmışlardır; mezkûr unvan, bugün de muhafaza edilmektedir.

Fas Sultanlığı ile Osmanlı İmparatorluğu arasında tarihi rabitaların mevcudiyeti, her iki milletin İslâm dininin salıkları oluşu, bazı mücerret hususlarında müşterek bulunuşu tecessüs ve dikkatimizi bu enteresan memleketin kültürel müesseselerine çekmiştir. Mensubu bulunduğumuz Hariciye Vekâletinin uhdemize tevdi kıldığı diplomatik bir vazifemin ifası dolayısıyla Fas Sultanlığının payitahtı RABAT şehrine 1959 senesi Nisan ayında yaptığımız seyyahat sırasında, kuzey-batı Afrika'nın en büyük kültür merkezi (RABAT UMUMİ KÜTÜPHANESİ) ni mahallinde bizzat tetkik edebilmemiz mümkün olmuştur.

30 Mart 1912 tarihindenberi Fransız himayesinde bulunan Fas, Sultan Mohammed V in devamlı gayret ve mücadeleleri sayesinde, keza Amerika Birleşik Devletlerinin de müdahalesi ile Fransız kolonisi olarak yaşamaktan kurtulup 2 Mart 1956 da istiklâline kavuşmuştur. Binaenaleyh, Fransızların Fas'ta hüküm sürdükleri müddet zarfında meydana getirdikleri diğer müesseseler gibi (BIBLIOTHEQUE GENERALE ET ARCHIVES DU PROTECTORAT) adını taşıyan umumî kütüphane de Faslılara intikal etmiştir. Fransızlar tarafından 1929 da 2.000 metrekairelik bir saha üzerinde inşa olunan umumî kütüphanenin hususîyetlerinden biri de binayı çereçveliye dört duvar ortasında 30x50 metre eb'adında, dikdörtgen şeklinde havuzlu, etrafı çiçek ve

tarhlarla bezenmiş dallarında cins kuşların şakıdığı ağaçların dekorize ettiği güzel bir okuma bahçesinin bulunduğudır. Rabat Üniversitesi sitesine dahil olan mezkûr kütüphane Maarif, Gençlik ve Spor Vezaretine bağlıdır.

Rabat Umumî Kütüphanesinin Cepheden Görünüşü

II — TARİHÇE

Fransa'nın Fas Garnizonunda vazife gören Fransız Albayı Henry de Castriès, Fas Umumî Valisinden 11 Temmuz 1914 de Fas'ta bir (Service des Archives) kurulmasını ve bunun için de bir komisyon teşkilini talep etmiştir; (Les Archives Administratives) hususiyetinde değil, (Les Archives Historiques) karakteri haiz olması istenilen işte bu arşiv teşkilâtı, müstakbel Rabat Umumî Kütüphanesinin nüvesi olmuştur. Fransız Albayı Henry de Castriès tarafından tasarlanan bu mevzu, Fransız Yüksek Komiseri ve Umumî Valisi General Lyautey'in bir notası ile iştişari mahiyette görüşülmesi için Sultan Mulây Hafid'e beyan

edilmiştir. Bu nota üzerine aflaiyete başlanılmışsa da, Fas'a ait vesikaların aranılması için aradan dokuz sene geçmiştir. 17 Ocak 1921 de (Institut des Hautes - Etudes Marocaines) nin içtimainı «Président Général» pâyesiyle iştirak eden Henry de Castriès, vesikaların asıllarının noksansız olarak bir kolleksiyon halinde toplanılmasına alâka gösterilerek (Les Archives Historique du Maroc) un teşkil kılınabileceği fikrini ileri sürmüştür; buna ilâveten de Saadienne hânedanının tarihi için çok mühim vesikalara mebdeinden itibaren bir şekil verilmesi gerektiğini ve eski vesikaların fotogravürlerini yapmak için de Avrupaî tarzda kütüphane ve arşivlere ait bir seri eski vesaika bizzat malik olduğundan Fas'ın bu husustaki zenginliklerini kendi kendine keşfedeceğine karar verdiğini de bildirmiştir.

Henry de Castriès, tetkiklerinin seyrinde Oudja ve Safi şehirlerinde mevcut alâka çekici vesikalara el koymamıştır. Devlete ait eski vesikalar vezirlerin ahfadından olanların ellerinde mevcut bulunuyordu; bilhassa, Şeriflerin ailelerine müteallik eski mektup ve şecerânâmelerde eski unvanlar hakkındaki tarihî malûmatlar gibi bazı kaynaklardan istifade ile 220 parça değerli vesikanın fotoğrafları meydana getirilmiştir. Araştırmalara devam edilerek Salé şehrinde Si Mõhammed Sasi ve Meknès şehrinde de Moulây Kebir Ben Zidan devrine ait bir çok vesikalar meydana çıkarılmıştır. Nihayet 1927 de mühim bir kolleksiyon teşkil edilmiştir. Kumandan Sicard, arşivin kurularak kütüphane ile birleştirilmesi ve esas teşkil edecek envanterin yapılması hususunda bizzat alâka göstererek yerli genç bir âlimi bu işin ikmali için vazifelendirmiştir.

A — KÜTÜPHANENİN TESİSİ ve TEŞKİLİ

Fas, 1919 a kadar bir umumî kütüphaneye malik değildi. (Institut des Hautes-Etudes Marocaines) nin âzaları ilmi araştırmaları dolayısıyla lüzumlu vesaikin bir araya getirilmesine hususî bir ihtimam göstermişlerdi; bu şahsiyetler Fas'a ait eserlerin ve daha umumî olarak garp müslümanlığının tetkikinde malûmat sahibi olduklarından mühim kitap kolleksiyonları meydana getirmişlerdi, General Lyautey de 1919 da bu mantıkî esastan hareket ile bunu kabul ettirmeğe koyulup bir umumî kütüphane tesisine karar vermiştir. Bu yeni teşekkülün idaresini 1920 de M. de Cénival eline almıştır. O, tasnifin hafiflemesi ba-

kımından sistematik katalogu bir tek fiş üzerinde tesbit ederek meydana getirmiştir; sistematik katalog, 1924 de bazı değişikliklere tâbi tutularak nihai şeklini almıştır.

1 Kasım 1926 da kütüphanenin statüsü tesbit olunmuştur. Bu statü ankaın mucizince de bir umum müdürün rıyasatindeki bir konsey tarafından yürütölen müstakil bir kültür müessesesi haline getirilmiştir. Bilâhare de, Fas'taki diğer kütüphaneler üzerinde kendisine ilmi otorite ve mürakebe hakkı tanınmıştır.

B — KÜTÜPHANENİN ESASININ TEŞEKKÜLÜ

Meydana getirilen arşiv ve kitap koleksiyonlarının asıllarının kütüphanede muhafazasına ihtiyaç duyulmuştur. Şimali Afrika ve İslâm milletlerine müteallik eserlerden birer seri teşkil olunması merakı da duyulan ihtiyaca şiddet kesbettirmiştir. Bu hususta, yerli âlimlerin tavassutlarının kıymeti son derece mühim olmuştur. Ezcümle, Şerif Si Abdelhal El Kittani ve Şerif Moulay Kebir Ben Zidan, Meknes'de büyük yerli iki kütüphaneyi yeni tesis edilen umumî kütüphaneye bağlayan M. Nehlil bu güzide şahsiyetlerdendir. Ayrıca, bir harp ganimeti olan Ma El Airin kütüphanesi ve Meknes'de âlim El Hadj Mekhatat Ben Abdallah Fs Susi kütüphanesi de yeni kütüphaneye kaynak teşkil etmeleri bakımından zikre şayandırılar. Bilâhare de, 1920 de Tanger'deki Alman Kulübü Kütüphanesi, Sultan Moulay Hafid'in yardımları sayesinde Tanger'de ele geçirilen eserler ve manüskripler, 1921 de Umumî Vali Cezel'in kütüphanesi, 1922 de Cezairli bir memur olan M. Bernard'ın kütüphanesi ve 1929 da Fransız Konsolosu M. Leriche'nin kütüphanesini de kazanılmış oldu. Bu suretle elde olunan kitapların ve periyodiklerin mahiyetlerini tayin ve kütüphanedeki yerleri tesbit edilmiştir. Bu sırada şarkiyat, dil, etnoğrafya, coğrafya, san'ata ait 120 mecmua ele geçirildiği gibi 180 adet diğer muhtelif neşriyata da abone olunmuştur. Bir müddet sonra da kütüphanede Afrika memleketlerine ait başlıca mecmualar ile şarkiyata dair 30.000 cilt kitap yer almıştır. Manüskri koleksiyonuna da 1.500 eser kazandırılmıştır. Manüskri kısmının kurulması Arap dili mütahassıslarına ve bilhassa bu sahada ehliyeti sabit (Institut des Hautes — Etudes Marocaines) nin direktörü ve kütüphane katalogunun birinci cildinin müellifi M. Lévi — Provençal ile (Ecole des Lagues Orientales Vivantes) in profesörü M. Georges S. Colin'e tevdi edilmiştir. Ayrıca basma

resim ve madalyon kısmı teşkil edilmiştir. Madalya koleksiyonu, Fas hükümdar sülâlelerinin para çeşitlerini göstermektedir.

Ç — HAZİNE EVRAK ve DERLEME KISMI

1921 denberi M. De Cénival tarafından etüdü yapılan Hazinei Evrak ve Derleme Kısmının teşkili, mumaileyhin 1924 de bu işe umumî kâtip olarak tayinini müteakip 1925 de (Traité du Protectorat) = Himaye Mukavelesi ile resmîyete inkılâp edip nihai şeklini almıştır. Bu kısımda, biri devlete ait resmî mahiyeti haiz vesikaları toplamak, diğeri de hakikî ve hükmi şahıslarca neşrolunan eserlerden muayyen bir miktarın hükûmete tevdi etmek mecburiliğinden mütevellit derleme işi ile muvazzaf iki servis meydana getirilmiştir. 1930 da kurulan merkezi bir komisyon servislerin vazifelerini tesbit ile resmî vesikaların metinlerini tetkik ederek her servis için ayrı sınıflandırma esasları ortaya koymuştur. Ayrıca, Fas'a taallük eden Fransız kanunlarının Arapçaya tercümelere yapılmıştır.

Ç — BIBLIYOGRAFYA SERVİSİ

Kütüphanede bibliyografya servisine hazırlık mahiyetinde olarak bir dokümantasyon ofisi kurulmuştur. Bu her sene Fas'a ait bir bibliyografya neşretmeğe başlamıştır. Ayrıca, kitapların bibliyografik künyelerini, mecmuaların makalelerini, günlük gazetelerin kütüphaneciliği alakadar eden yazılarını, Fas ve diğer memleketlerin günlük meselelerine müteallik hususları muhtevi haftalık bir malûmat bülteni çıkarmıştır. Fas hakkında yazılarak evvelce neşredilip mevcudu tükenmiş olan neşriyatın tam bir bibliyografyasını meydana getirmiştir.

D — TEFTİŞ ve PLANLAMA

Tesis olunan bu umumî kütüphane, diğer kütüphanelerin mürakabe ve plânlama işinde de nâzım rolü üzerine alınmıştır. Kütüphaneciliğe ilk defa düzen vermek için işleme, kütüphaneler arasındaki aykırılıkları giderme, muhtelif servisler ile çeşitli iktisadî ve fikrî münasebetlere, kalifiye elemanlara, binaların inşaaalarına, teknik cephelere müteallik hususları muhtevi işlere girişilmiştir. Bütün bu gayretlerin sistematiğe edilmesinin lüzumuna daha ziyade (Bibliothèque du Protecto-

rat) nın diğer kütüphaneler üzerindeki hâkim durumu dolayısıyla ihtiyaç görülmüştür. Nihayet bu mânada 1929 da hukukî mahiyette bir metin meydana getirilerek umumî vahdet sağlanmıştır.

III — FIKRÎ HAYAT

Fas'ta fikrî hayatın ana kaynağı dindir; bu sebeple XIX ncu asrın sonlarına kadar sadece İslâmî bilgilere yer verilmiş ve modern ilimlere karşı tamamen alâkasız kalınmıştır. Umumî ve hususî hayatı, dinî kavaitin tesis ve tanzim ettiği Fas'ta yerli müellifler dinî ve hukukî eserler telif etmişlerdir.

İslâmî eserlerden başka şiir risaleleri, âdaba müteallik kitaplar, vekayinâmeleri müteakip tarihî eserler revaç bulmuşlardır. Bilhassa, Meriniler zamanında yetişen tarihçilerden İbn İzarî'nin İspanya Tarihi al — Bayân al — Mağrib, İbn Abi Zar'ın Fas ve Fas hânedanı tarihi Ravz al — kirtâs'ı ile İbn Marzuk'un Sultân Abu'l Hasan Ali hakkındaki monografisi Musnad'ı en ünlü eserlerdendir. Sa'diler devrinde al — Fiştali, al — İfranî ve Aleviler devrinde de al — Zayyânî ile Akensûs mühim tarihî eserler telif etmiş değerli müverrihlerdir. Daha yeni devirlere doğru da seyyahat eserleri, Evliya menkıbeleri ve monografiler meydana getirilmiştir.

Fas fikrî hayatında Berberî Edebiyatı da mühim yer tutmaktadır. Camilerde verilen hutbeler, aşk, iş harp şarkıları, menkıbe, hikâye ve bilmecelerden mürekkep bu edebî mahsuller ile Fransız ve Alman müellifleri yakından alâkadar olmuşlardır. Arap şivesi ile yazılan edebiyat ise tamamıyla halk edebiyatı olup manzum şekildedir. Bilhassa, bu tarz Sa'diler ve Aleviler devrinde terakkiyat kaydetmiştir; kasideler, rubailer, darbimeseller geniş yer tutmuştur. Klâsik Arap edebiyatının klâsik Arapça ile hutbe, nutuk, konferans, tefsir ve emir-nâme metinleri teşkil etmektedir.

Sultân Mulây al — Hasan zamanında yani XIX ncu asrın sonlarına doğru fikir hayatının esaslı bir surette canlandığı müşahede olunmuştur; bu zamana kadar meydana getirilmiş eserler el yazmaları halinde idiler. Mezkûr devirden itibaren taş basmacılığı yaygın hale gelmiştir.

Fas'ta Fransız himayesinin teessüse başladığı sıralarda fikir hayatı esaslı surette istikamet değiştirerek modern ilimlere tevccüh

etmiştir. Bu suretle ilâhiyat, hukuk ve usule müteallik bilgi şubelerinde Avrupalı esasları benimseme temayülü başlamıştır.

Fas fikrî hayatının intişar merkezleri olan camiler, medreseler ve zâviyelerdeki ilâhiyat, hukuk ve usule müteallik yazma eserler bugünkü kütüphanelerin nüvelerini teşkil etmişlerdir. Bu nadide eserler, Fas'ın muhtelif kütüphanelerinde halâ mevcut bulunmaktadır.

IV — HALİHAZIR DURUM

Fas Himaye Kütüphanesi, 2 Mart 1956 tarihli Paris Anlaşması ile Fas'ın istiklâline kavuşması neticesinde memleketin milli kütüphanesi hüviyetini iktisap etmiştir. Bugünkü Fas Umumi Kütüphanesinin diğer kütüphanelerden bariz farkı devlet arşivlerini de sinesinde toplamış olmasıdır.

A — TEŞKİLÂT

1 — Direktörlük :

Direktörlük, kütüphanenin en büyük idarî mekanizmasının başıdır. Bu vazifeyi halen Abdallah Regragui adında Fas'ın yerlisi bir zat deruhte etmektedir. Abdallah Regragui, kütüphanenin kuruluşunda — 1923 — vazife almış ve otuz altı senedenberi teşkilâtın muhtelif kademelerinde devamlı hizmetler görmüştür: mumalleyn, resmî bir tahsil yapmamış, kendi kendisini yine kendi hususî mektebinde yetiştirmiştir.

2 — Sekreterlik :

Sekreter, direktörün muavini durumunda olup kütüphanenin tek-mil iç mes'uliyetini taşımaktadır. Halen sekreterlik makamında, yirmi yedi senedenberi aynı kütüphanede çalışan Bayan Odette Lille işgal etmektedir. Fransız asıllı olan bayan Odette Lille, Fransa'da kütüphanecilik tahsili yapmış, Diplome d'Etat de Bibliothécaire'e sahip mütevazî, kültürlü ve hareketli bir kadındır. Kütüphanenin ve 80 kişilik personelinin sevk ve idaresini temin etmektedir.

**Bahri Ulaş, Rabat Umumi Kütüphanesi Genel Sekreteri
Bayan Odette Lille ile kütüphanenin önünde. Rabat, 14 Nisan 1959**

3 — Giriş Servisi :

Bu servis kütüphaneye girip çıkan okuyucuları kontrol altında bulundurmakta ve hariçten direktör ve sekreter ile vaki temaslarda protokol vazifesini yapmaktadır.

4 — Okuma Salonu :

Kütüphanenin 80 kişilik okuma salonundan başka (La Salle Travail) namında ve içinde iki büyük masa bulunan 30 kişilik bir hususi çalışma odası vardır.

Umumî okuma salonunda gazeteler, mecmualar ve bazı müraaat eserleri bulunmaktadır. Okuma salonunun müdavimlerini üniversite talebeleri olan gençler teşkil etmektedirler.

5 — Hazine Evrak ve Derleme Servisi :

Devlete ait resmî mahiyeti haiz çeşitli vesikalar ile hakikî ve hükmi şahıslarca neşrolunan eserlerden muayyen bir miktarın tevdi etmek mecburiyetinden mütevellit derleme işleri bu servisin iştigal mevzudur.

6 — Katalog Servisi :

Katalog servisi, kütüphanenin en mühim ve en yüklü servislere biridir. Bu servis bibliografya servisi ile müşterek çalışma halindedir. Katalog servisinde tesbit, tetkik, sınıflandırma, fişleme ve demirbaş işleri yapılmaktadır.

Rabat Umumî Kütüphanesinde 160.000 cilt eserin envanteri yapılmıştır. Bu eserler Arapça, Fransızca, İngilizce ve İspanyolcadır. 50.000 Arapça, 600.000 ilâ 800.000 arasında da Fransızca, İngilizce ve İspanyolca fiş çıkarılmıştır. Bu fişler lisanlarına göre tasnife tâbi tutulmayıp karışık halde olarak bir arada bulundurulmaktadır. Katalog servisinde matières ve auteurs et anonymes olmak üzere üç çeşit fiş mevcuttur. Eskiden hazırlanmış olan kataloglar aynen yerlerini ve durumlarını muhafaza etmektedirler.

Fişler beyaz renkte olup ortaları delik ve 12,5x7,5 sm. eb'adındadırlar.

Müellif adı fiş örneği (*) :

C 2201
Barrière - Affre (M.)
Terres farouches.
-Paris, Maison de la Brune Presse, 1933, 125 p., ill.
30962

Kitap adı fiş örneği:

Le Cahiers de Tunisie
J8. 1216
-Revue de Sciences Humaines
-Trimestriel
-Tunis, Institut des Hautes Etudes, gr. In-8.

Yeni satın alınan veya kütüphaneye muhtelif yollardan yeni giren eserler ilk defa kırmızı renkteki fişlere geçirilmekte, bilâhare de beyaz renkli fişlere işlenmektedir.

Katalog servisinde, diğer bir odada da ayrıca yalnız Fas ve İslâmiyet hakkında yazılmış eserlerin katalogları bulunmaktadır; yine

(*) Bu fiş örneğinin sağ üst köşesindeki *C* rakamı kitabın bulunduğu yeri, *2201* rakamı numarasını; en alt satırdaki *30962* rakamı da envanter sayısını gösterir.

mezkûr odayı küçük sehpa üzerinde Fas'a ait yeni ve eski kadın-erkek kıyafetlerini renkli olarak aksettiren döner cam levhalar tezyin etmektedir. Keza, duvarlarda da aynı mahiyette tablolar asılıdır.

Bu serviste demirbaş defterleri de tutulmakta ve kütüphanenin ayniyatına taallük eden tekmlil hususlar yürütülmektedir.

Kütüphanede yer alan kitaplar umumiyetle ciltlidirler. Kitap sırtının üst kısmına el ile kesilmiş beyaz kâğıttan dairevî etiketler yaptırılmıştır. Bu dairevi etikete mürekkeple dolap, raf, yer numarası, neşir senesi ve cilt numarası yazılmıştır. Ayrıca kitap dolaplarının raflarına normal fiş büyüklüğündeki karton levhalar üzerine de büyük rakamlarla numaralama yapılmıştır.

7 — Döktümantasyon Servisi :

Bu servis her türlü müracaat, tetkik ve delil mahiyetindeki bilgi malzemesini araştırmak, toplamak, tanzim ve faydalı hale getirmekle muvazzaftır; bu teferruatlı işlerin yürütülmesi için de mezkûr servis ayrıca tali bölümler halinde çalışmaktadır.

8 — Arşiv Servisi :

Arşiv servisi iki kısım halinde faaliyet göstermektedir:

a — Fotokopi Lâboratuvarı,

b — Mikrofilm.

a — Fotokopi Lâboratuvarı :

Okuyucu tarafından istenildiği takdirde herhangi bir eserin, resmin, haritanın veya vesikanın bir parçasının fotoğraf gibi eczalı kâğıt üzerine çekme ameliyesi Fotokopi Lâboratuvarında yapılmakta, kitapların yıpranan sayfalarının tamiri mümkün olmakta, mevcudu kalmamış eserlerin kopyaları çıkarılmakta ve nadir eserlerin hasara uğratılmaksızın muhafazaları temin kılınmaktadır.

b — Mikrofilm :

Bu kısımda da tetkiki arzu edilen metin parçalarının sinema filmleri eb'adındaki küçük filmlere çekilerek okuma aletlerine konulmak suretiyle istifadesi sağlanmaktadır.

Arşiv Servisi, sağladığı bu pratik faydalarına ilâveten de Fas Sultanlığının hazine-i evrakı vazifesini görmektedir.

9 — Şark Servisi :

Afrika ve diğer Müslüman memleketlerine ait yazma ve basma eserlerin tahkiki, takibi, tetkiki, temini ve muhafazası ile meşgul olan bu servis kütüphanenin en mühim şubelerinden biridir. Bu serviste XIX uncu asra kadar İslâm tefekkürünün yegâne mahsulleri olan ilâhiyat, hukuk, tarih ve usule ait eserlerle meşgul olunulmaktadır.

10 — Arap Manüskri Servisi :

Bu servisin iştigal mevzuunu, Arap fikir dünyasının yazma hazineleri teşkil etmektedir. Yazılış tarihinin tesbiti, müellif, mevzu ve yazı çeşitlerinin tayini, tezhip, cilt, yazı ve minyatür bakımlarından sanat ile nakdi kıymetlerinin takdiri, fişleme ve tasnif gibi diğer hususlar da tetkik olunarak yazmaların değerlendirme ameliyesi yapılmaktadır. Arap Manüskri Servisi, çalışmalarında Şark Servisi ile daimi irtibat halindedir.

11 — Bibliyografya Servisi :

Malûm bibliyografik meselelerle meşgul olmakta, aynı mahiyette bülten ve eserler neşretmektedir.

12 — Periyodikler Servisi :

Periyodikler Servisi, daha ziyade Arapça ve Fransızca neşriyat ile alâkalanmaktadır. Çoğu ciltsiz olan mecmua ve gazeteler, senelere göre tasnif olunup iplerle bağlanmış vaziyette depolardaki raflara yerleştirilmiştir.

B — MEVCUDU ÇOĞALTMA

Mevcudu çoğaltma işi satınalma, hediye, mübadele, kanun icabı ve periyodiklere abone olmak gibi kaynaklardan temin edilmektedir.

C — İSTİFADE ŞEKLİ

Kütüphane, dahili hizmet talimatı hükümlerine riayet edilmek şartıyla herkese açık bulundurulmaktadır.

Bibliyografya:

- Au Maroc - Fès, la Capitale du Nord. Cte Maurice de Périgny. Paris.
 - Essai sur le Littérature des Berbères. Henri Basset. Alger, 1920.
 - Le Protectorat Marocain. R. Kahn. Paris 1921.
 - Le Monde Marocain, P. Odinet. Paris, 1926.
 - Dictionnaire Diplomatique. Académie Diplomatique International. Paris, 1957.
 - Le Maroc de 1917. Henry Dugard. Paris, 1917.
 - Maroc. Ahmed Sefrioui. Paris, 1956.
 - Bibliothèque Générale et Archives du Protectorat. -Historique (19-12-1930)-. Paris, 1930.
 - Islâm Ansiklopedisi. 43 ncü Cüz. İstanbul, 1947.
-